

ԱՆՁԻ ՀԱՏԿԱՆԻՇ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՅԱԿԱՆ ԴԱՐՉՎԱԾԱՅԻՆ
ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՏԻՊԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ,
ՌՈՒՍԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Մ. Ռ. Բաղդասյան

Բանալի բառեր. Կառուցվածքային տիպ, դարձվածային միավոր, բայական բաղադրիչ, երկանդամ և բազմանդամ կառուցվածքներ, գերակայող անդամ:

Ключевые слова: структурный тип, фразеологическая единица, компонент глагола, биномиальные и полиномиальные структуры, превосходящий член.

Key words: structural type, phraseological unit, verb component, binomial and polynomial structures, superior member.

Հոդվածում ուսումնասիրվում են անձի հատկանիշ արտահայտող բայական դարձվածային միավորների կառուցվածքային տիպերը հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում:

Դարձվածքները (կամ դարձվածային միավորները) ժողովրդի հոգևոր մշակույթի հարստությունն են և արտահայտում են նրա լեզվամտածողության ինքնատիպությունն ու յուրահատկությունը: Դարձվածքներում իրենց արտահայտությունն են գտել ժողովրդի հարուստ կենսափորձը, նրա պատկերացումները օբյեկտիվ աշխարհի առարկաների և երևույթների մասին, վերաբերմունքը մարդկային հարաբերությունների նկատմամբ: Դարձվածային միավորները խոսքին տալիս են պատկերավորություն, արտահայտչականություն, դիպուկություն և ազատում խոսքը միօրինակությունից, տաղտկալիությունից ու չորությունից:

Գ. Ջահուկյանը «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատության մեջ քննում է դարձվածային միավորը լեզ-

վի շարահյուսական համակարգում՝ նշելով, որ շարահյուսական կապակցության կադապարի մեջ կարող են հանդես գալ ոչ միայն լիմաստ (որոշիչ), այլ նաև ոչ լիմաստ (հարաբերիչ) բառեր, որոնցով ծավալվում ու լրացվում են հոլովական քերականությունների իմաստները»¹։ Գ. Ջահուկյանը վերլուծել է ոչ միայն գոյականական և բայական դարձվածքները և այն հատկանիշները, որոնց շնորհիվ դրանք ձևաբանական մակարդակից տեղափոխվում են շարահյուսական մակարդակ, այլ նաև բայական բառակապակցությունները և դրանց դրսևորման տիպերը, գործառությունները, գործող քերականական կարգերը։

Պ. Բեդիրյանը «Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն» աշխատության մեջ գրում է. «Դարձվածքը բառերի կայուն, պատրաստի վերարտադրելի, վերաիմաստավորված կապակցություն է, ուր բաղադրիչ բառերի ինքնուրույնությունը ձևական է, շարահյուսական կապը՝ մթագնած»²։ Նա քննում է լեզվաբանության այդ ճյուղին առնչվող հարցեր, ուսումնասիրում դարձվածքների բառագիտական և շարահյուսական հիմունքների, դարձվածքների բաղադրիչների իմաստային, կառուցվածքային և քերականական առանձնահատկությունները։ Տալով հայերենի դարձվածքների կառուցվածքային տիպերը՝ ուշադրություն է դարձնում նաև դրանց արտահայտման ձևերին գրաբարում, միջին հայերենում և արևմտահայերենում։ Համեմատելով տարբեր լեզուների դարձվածքների առանձնահատկությունները, նշում է դրանց նմանություններն ու տարբերությունները։

Խ. Բադիկյանն իր «Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները» աշխատության մեջ նշում է. «Դարձվածի համար ամենակարևոր ու բնութագրող հատկանիշը անմիատարր՝ երկու կամ ավելի բաղադրիչներից կազմված լինելու հանգամանքն է, որի համար էլ չափազանց կարևոր է վերաիմաստավորումը. վերաիմաստավորումը դարձվածի էությունն է, առանց որի ԴՄ-ի գոյություն

¹ Ջահուկյան 1974, 291-292։

² Բեդիրյան 1978, 5, 128, 165։

նը անհնար է»³։ Նա կատարել է հայերենի դարձվածքների կառուցվածքային վերլուծություն, անդրադարձել վերջիններիս ծագման, առաջացման ու ստուգաբանության հարցերին, ձևաբանական և շարահյուսական առանձնահատկություններին։

Դարձվածային միավորների իմաստաբանության ուսումնասիրությունը հնարավոր չէ առանձնացնել նրանց քերականական կառուցվածքի վերլուծությունից, քանի որ լեզվական միավորի կառուցվածքային ցանկացած էական հակասություն հանգեցնում է նաև իմաստային էական տարբերությունների։

Դիտարկվող երեք լեզուներում՝ հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում, բայական դարձվածային միավորներն ամենամեծ թիվն ու գործածության ամենամեծ ոլորտն ունեն։ Նրանց կառուցվածքային տիպերում միշտ առկա է բայական բաղադրիչը, որը հանդես է գալիս որպես դարձվածքի գերադաս անդամ։ Ե. Գևորգյանը «Հայերենի դարձվածքները» գրքում գրում է. «Բայական դարձվածքները դարձվածքների մյուս տեսակներից տարբերվում են նրանով, որ իրենց կազմում միշտ բայական բաղադրիչ են ունենում։ Դա հանդես է գալիս դարձվածքի վերջում և մեծ մասամբ կարող է փոփոխվել ու խոնարհվել բայի եղանակներով ու ժամանակներով»⁴։

Հայերենի բայական դարձվածային միավորների առատության պատճառներից մեկն էլ այն է, որ շատ անվանական դարձվածային միավորներ հնարավորություններ ունեն համալրվելու անորոշ դերբայով և վերածվելու բայականի, օրինակ՝ *չոր / ցամաք հացի կարոտ* («չքավոր») – *չոր / ցամաք հացի կարոտ դառնալ*։

Բայական դարձվածային միավորները կազմվում են երկու հիմնական մասերից՝ անվանական և բայական։ Անվանական մասը կարող է բաղկացած լինել մեկ, երկու, երեք և նույնիսկ ավելի բաղադրիչներից, իսկ բայական մասը, որը կառույցի գերադաս անդամն է,

³ Բաղիկյան 1986, 43, 186-222։

⁴ Գևորգյան 1969, 122։

անպայման անորոշ դերբայն է (այդ թվում նաև հարադիր բայ): Բայական դարձվածքի անորոշ դերբայը կարող է ծավալվել տարբեր խոսքի մասերով, և ըստ ծավալման սահմանների էլ՝ բայական դարձվածային միավորները բաժանվում են *երկանդամների* և *բազմանդամների*: Բայական դարձվածքներն, ըստ իրենց բաղադրիչների շարահյուսական փոխհարաբերության և իմաստի կայունության, կարող են լինել *ստորադասական, համադասական և համաստորադասական*:

1. *Երկանդամ կառույցներ*:

Հայերենի գոյական + անորոշ դերբայ կառույցում գոյականը բայի հետ կապակցության մեջ է մտնում՝ թե՛ ուղիղ և թե՛ թեք ձևերով, թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի թվերով՝ անորոշ դերբայի համար կատարելով շարահյուսական տարբեր պաշտոններ:

Եթե գոյականը դրված է ուղղականով, ապա ենթակայի կամ ուղիղ խնդրի դեր է կատարում: Օր. *գլուխ ունենալ* – 1. Խելոք, գիտակից, հասկացող լինել, 2. Գիտակ՝ ծանոթ լինել, որևէ բան հասկանալ, իմանալ: *Խոտ ուտել* – Անհասկացող, հիմար լինել: *Ածելի լիզել* – Շատ քաջ, խիզախ լինել: *Կապը կտրել* – Անբարոյական, անբարոյական դառնալ: *Միրտը քարանալ* – Անգութ, անխիղճ լինել: *Միրտ չունենալ* – Անգութ, անխիղճ լինել: *Միրտը կարծրացնել* – Անխիղճ դառնալ, սիրտը պնդացնել: *Կողերը հաշվել* – Նիհար, հյուծված լինել:

Ռուսերենում անձի հատկանիշ արտահայտող երկանդամ դարձվածքներ են հանդիպում անորոշ դերբայ + գոյական կառուցվածքային տիպով: Ռուսերենում, ինչպես նաև անգլերենում, անորոշ դերբայը միշտ նախադաս է լինում: Օր.՝ *Валеть дурака* – (IV - իմաստ) Անհասկացող ձևանալ:

Անգլերենում երկանդամ բայական կառույցը հանդիպում է անորոշ դերբայ + ածական տիպով: Օր.՝ *To feel blue* (բառացի՝ կապույտ զգալ) – Տխուր ու թշվառ լինել: *Look / be green* (բառացի՝ երևալ/ լինել կանաչ) – Միամիտ երևալ/լինել, *Turn grey* (բառացի՝ մոխրագույն դառնալ) – Ալեհեր դառնալ: Անորոշ դերբայ + գոյական

(հոգնակի)՝ *Have (got) guts* (բառացի՝ աղիքներ ունենալ) - Վճռական մարդ լինել, ուժեղ բնավորության, կամքի տեր լինել:

2. *Եռանդամ կառույցներ:*

Հայերենում հանդիպում է գոյական + գոյական + անորոշ դերբայ տիպի կառույցը, օր.՝ *գլուխը խելք լինել* – ուշքն ու միտքը վրան լինել, զգաստ վիճակում լինել: Խելոք լինել, որևէ բանից հասկանալ. *գլուխը դուրս գալ* – խելքը կտրել, հասկանալ, խելահաս լինել:

Հայերենում անձի հույզեր արտահայտող եռանդամ բայական դարձվածքներ են հանդիպում գոյական + ածական + անորոշ դերբայ կառուցվածքային տիպով: Նման դարձվածքի հիմքը ածական + անորոշ դերբայն է: Գոյականները կարող են հանդես գալ տարբեր հոլովաձևերով: Օր.՝ *սիրտը քար լինել* – անգույթ՝ անխղճմտանք՝ անզգա լինել. *սիրտը քաց լինել* – անկեղծ՝ պարզասիրտ՝ զվարթ՝ ուրախ լինել:

Հայերենում առկա են նաև ածական + գոյական + անորոշ դերբայ տիպով կազմված եռանդամ դարձվածքներ: Այս դեպքում դարձվածքի հիմքը գոյական + անորոշ դերբայ կապակցությունն է, որին լրացնում է ածականը. կառույցի բացարձակ գերադաս անդամը ետադաս անորոշ դերբայն է: Նման միավորները նույնպես դարձվածային սերտաձուլման են՝ անտարրալուծելի և անփոփոխելի բաղադրիչներով: Օր.՝ *ոսկի սիրտ ունենալ* – բարի, խղճով լինել. *վատ աչքով նայել* – չարությամբ տրամադրվել, անբարյացակամ լինել. *հաշտ աչքով նայել* – լավ տրամադրվել, բարյացակամ լինել և այլն:

Նմանատիպ կառույցներում համադրվում են և՛ որակական, և՛ հարաբերական ածականներ, որոնք հանդես են գալիս որոշչի պաշտոնով, իսկ դրանց գոյական բաղադրիչը կարող է դրվել տարբեր հոլովներով, կատարել շարահյուսական տարբեր պաշտոններ:

Գոյական + գոյական + անորոշ դերբայ կառույցում գոյականը միշտ նախադաս դիրքում է հանդես գալիս. գերադաս անդամը անորոշ դերբայն է, որը հետադաս է, օր. *բերքը քամուն տալ* – եղածը՝ ձեռք բերածը կորցնել, փչացնել. *փորը մեջքին կպչել* – նիհար, հյուծված լինել և այլն:

Հայերենում հանդիպում է նաև հարակատար դերբայ + գոյական + անորոշ դերբայ կառույցը: Անվանական դարձվածքներից շատերը, համալրվելով անորոշ դերբայով, դառնում են բայական դարձվածային միավորներ. օր.՝ *ծեծկած / կոցահարված հավ լինել* – շատ ընկճված լինել. *թրջված հավ լինել* – խեղճացած լինել:

Ռուսերենում հանդիպում են գոյական + նախդիր + գոյական կաղապարով դարձվածային միավորներ, օր. *голова на плечах* – շատ խելոք է:

Ռուսերենում առկա են անորոշ դերբայ + նախդիր + գոյական կառուցվածքային տիպով կազմված եռանդամ դարձվածքներ: Օր.՝ *становиться/ стать/ подниматься на ноги* – ինքնուրույն դառնալ, ոտքի կանգնել; Սովորաբար անորոշ դերբայ + գոյական + գոյական կառույցով են կազմված լինում եռանդամ դարձվածքներ: Օր.՝ *показать товар лицом* – լավ ներկայացնել:

Բազմանդամ բայական կառույցները *անգլերենում* ներկայացված են հետևյալ կառուցվածքային տիպերով՝ *անորոշ դերբայ + ածական + գոյական* (հոգնակի), օրինակ. *wear yellow stockings* (բառացի՝ կրել դեղին գուլպաներ) – (փխբ.) նախանձոտ, խանդոտ. *see pink elephants* (բառացի՝ տեսնել վարդագույն փղեր) – Հարբած լինել:

Անգլերենում հանդիպում են անորոշ դերբայ + (հոդ) ածական + գոյական կաղապարով դարձվածային միավորներ, օր.՝ *have a good / kind heart* (բառացի՝ լավ / բարի սիրտ ունենալ) – բարի, մեծահոգի լինել. *go a grey gate* (բառացի՝ անցնել մոխրագույն դարպասով) – տխուր ու մռայլ լինել. *have a smooth tongue/ have an oily tongue* – պերճախոս լինել, շողոքոք լինել. *to have a yellow streak* (բառացի՝ դեղին գիծ ունենալ) – (փխբ.) – վախկոտ մարդ լինել:

Այստեղ նաև, ինչպես ռուսերենում, անորոշ դերբայ գերադաս անդամը նախադաս է, իսկ մյուս բաղադրիչներից գոյականը լրացնում է անորոշ դերբային:

3. *Քառանդամ կառույցներ:*

Լեզուներում հանդիպում են չորս և ավելի բաղադրիչներով կազմված դարձվածային միավորներ: Անձի հատկանիշ արտահայ-

տող բայական քառանդամ և բազմանդամ կառույցները այնքան էլ շատ չեն, որքան եռանդամները հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում: Նման կապակցությունները հանդես են գալիս տարբեր կառուցվածքային տիպերով: Այս կառույցների համար նույնպես գերադաս անդամն է անորոշ դերբայը: Հայերենում անորոշ դերբայը վերջադաս է, իսկ ռուսերենում և անգլերենում՝ նախադաս: Օր.՝ *էշի ա-կանջում գուննա փշող* (բրբ.) - ապուշ, հիմար, անտեղյակ. *փորում առյուծի կաթ լինել* - քաջ լինել՝ ձևանալ. *աչք կոխելու չոփ չտալ* (գոհկ.) - շատ ժլատ լինել. *կոպեկի համար արյուն թափել* - չափազանց գծուծ լինել. *մի քոռ կոպեկի խելք չունեցող* - հիմար, անխելք:

Ռուսերենում՝ *быть семи пядей во лбу* - շատ խելացի, ունակ լինել: *дрожать/трястись над каждой копейкой* - շատ ժլատ լինել. *знать где раки зимуют* - խորամանկ, ճարպիկ լինել. *have an old head on young shoulders* - խելացի, իմաստուն լինել. *have a head like a sieve* /բառացի՝ մաղի պես գլուխ ունենալ/ - ցրված, մոռացկոտ մարդ լինել. *have one's heart in the right place* - բարի լինել:

Ռուսերենում հանդիպում են հետևյալ բազմանդամ կառուցվածքային տիպերով բայական դարձվածային միավորներ՝ անորոշ դերբայ + շաղկապ + գոյական + նախդիր + գոյական, օր.՝ *разбираться как свинья в апельсинах* - անփորձ լինել:

Անգլերենում ևս հանդիպում են դերբայ + նախդիր + նախդիր + հոդ + թվական կառուցվածքային տիպով կազմված բազմանդամ դարձվածքներ. օր.՝ *dressed up to the nines* - պճնված լինել. Այսպես նաև՝ անորոշ դերբայ + նախդիր + ածական + գոյական կառույցներ, օր.՝ *be in full dress* - պճնված լինել, անորոշ դերբայ + նախդիր + հոդ + ածական + գոյական, օր.՝ *be in the black mood* (բառացի՝ լինել սև տրամադրության մեջ) - բարկանալ:

Ինչպես նկատում ենք, եթե հայերենում առավել հատուկ են գոյական + անորոշ դերբայ, գոյական + ածական + անորոշ դերբայ, ածական + գոյական + անորոշ դերբայ, հարակատար դերբայ + գոյական + անորոշ դերբայ տիպի կառույցներ, ապա ռուսերենին հատուկ են անորոշ դերբայ + գոյական, գոյական + նախդիր + գոյական, անորոշ

դերբայ + նախդիր + գոյական, անորոշ դերբայ + գոյական + գոյական կառույցները, իսկ անորոշ դերբայ + ածական, անորոշ դերբայ + ածական + գոյական (հոգնակի) կառույցները՝ անգլերենին: Ըստ այսմ՝ կարելի է նշել, որ հիշյալ լեզուներում առկա են ոչ միայն ձևային (քաղաղրիչների զուգակցման), այլ նաև իմաստային որոշակի տարբերություններ՝ տիպաբանական զուգադրության մեջ:

Գրականություն

Բաղիկյան Խ. 1985. Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները, Ե.:

Բեղիրյան Պ. 1978. Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Ե.:

Գևորգյան Ե. 1969. Հայերենի դարձվածքները, Ե.:

Ջահուկյան Գ. Բ. 1974. Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե.:

М. Бададян. Структурные типы вербальных фразеологических единиц характеризующие качества человека на армянском, русском и английском.- Глагольные фразеологизмы состоят из двух основных частей: именной и глагольной. Неопределенная производная от глагола может быть разделена на различные части речи, и согласно степени производной глагольные фразеологизмы делятся на биномиальные и полиномиальные структурные типы. Глагольные фразеологизмы в трех рассматриваемых языках - армянском, русском и английском - имеют наибольшее количество и наибольшую область использования. В их структурных типах всегда есть глагольный компонент, который действует как превосходящий член фразы.

M. Badadyan. Structural Types of verbal phraseological Units characterizing a person in Armenian, Russian and English. - Verbal phraseologival units are composed of two main parts: nominal and verbal. An indefinite derivative of a verb can be divided into different parts of speech, and according to the extent of the derivative, the verb derivative units are divided into binominal and polynominal structural types. Verbal phraseologival units in the considered three languages - Armenian, Russian and English - have the largest number and the largest area of usage. In their structural types, there is always a verb component that acts as a superior member of the phrase.